

## Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα Η πρώτη οικοδομική φάση επί Κωνσταντίνου του Μεγάλου



Η Σταύρωση. Πανακότηκη Τετρακτίφ, Μόσχα ( ), 14<sup>ος</sup> αιώνας μ.Χ., με υποδήλωση «λόφου» Γολγοθά (Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 30)



Ο Πανίερος Ναός της Αναστάσεως, Ιερά Αυλή και νότια όψη με την είσοδο. Φαίνονται το κολοβαρισμένο κωδωνοστάσιο και ο τρούλος του Καθολικού των Ελλήνων (δεξιά). (Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 31)



Γενική άποψη του Ιερού Συγκροτήματος του Ναού της Αναστάσεως (αεροφωτογραφία) από Α. Διακρίνονται ο τρούλος (μεγάλος) της Ροτόντας, του Καθολικού των Ελλήνων και το κωδωνοστάσιο με τους έλληνοπόντες ορόφους. Επίσης, η Ιερά Αυλή (αριστερά) και το Μοναστήρι του Αγίου Κωνσταντίνου όπου διαμένουν οι Αγιοπαιτες μοναχοί (επάνω) (Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 32)

Στην εμφάνιση του το σημερινό Ιερό Συγκρότημα της Αναστάσεως έχει υποστεί την επίδραση του ισχύοντος status quo, δηλαδή τη συνύπαρξη πολλών θρησκευτικών Κοινοτήτων, οι οποίες ορίζουν την τύχη του μνημείου: την Ελληνορθόδοξη, με το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, ως την πρώτη βυζαντινή χριστιανική εξουσία στον χώρο από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου, την Καθολική, με την Κουστωδία της Αγίας Γης και το Τάγμα των Φραγκισκανών Μοναχών, και την Αρμενική, με το Αρμενικό Πατριαρχείο. Παράλληλα, δύο άλλες Κοινότητες, των Κοπτών και των Συριανών, έχουν επίσης δικαιώματα. Η πολυδιάσπαση του χώρου του σε «εξειδικασμένα» (ανήκοντα σε μία Κοινότητα) και «κοινά» μέρη, και η έλλειψη μιας κοινής καλλιτεχνικής βάσης και εκκίνησης για τη διαμόρφωση και τη διακόσμηση του, δημιούργησαν τη σημερινή εικόνα. Οι διαδοχικοί - περαστικοί ή μόνιμοι-Χριστιανοί διαχειριστές αυτού του μνημείου έχουν αφήσει και αφήνουν συνεχώς το αποτύπωμα της παρουσίας τους, χωρίς ίσως καλλιτεχνική αρμονία, αλλά με έντονη θέληση να δηλωθεί η ταυτότητα τους. Η έλλειψη καλλιτεχνικής ενότητας θα μπορούσε να είναι περισσότερο ανεκτή και θα αποτελούσε απείκασμα της διάσπασης του Χριστιανισμού στη σημερινή του δογματική πολυμορφία, εάν τα υπάρχοντα δείγματα της στον Πανίερο Ναό διακρίνονταν για την ποιοτική τους αξία. Στόχος του παρόντος άρθρου είναι, ενόψει των γεγονότων του Θείου Πάθους, να σκιαγραφήσει μέσω των ανασκαφικών δεδομένων την τοπογραφία του χώρου όπου αυτά συνέβησαν, και να καταγράψει το πρώτο εκτενές ανασκαφικό και οικοδομικό πρόγραμμα του Μεγάλου Κωνσταντίνου.



Παλιές φωτογραφίες του τρούλου της Ροτόντας. Αριστερά οι φθορές του 19<sup>ου</sup> αιώνα και δεξιά η επισκευή του στην δεκαετία του 1970 (Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 32)

### Η ΑΥΘΕΝΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΘΕΣΗΣ ΤΟΥ ΜΑΡΤΥΡΙΟΥ (1)



Ο τρούλος της Ροτόντας, επισκευασμένος εξωτερικά και διακοσμημένος εσωτερικά με τις «θηριώδεις» ανάγλυφες ακτίνες από τον Τεξανό γραφίστα Ara Normal. Η δυσκολία ανεύρεσης κοινής αγιογραφικής βάσης από τις τρεις θρησκευτικές Κοινότητες οδήγησε και παλαιότερα και σήμερα σε εξοχριστιανικά μοτίβα, κατάλληλα για κοσμικά κτήρια (τράπεζες, χρηματιστήρια κ.ά.) (Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της

ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 33)

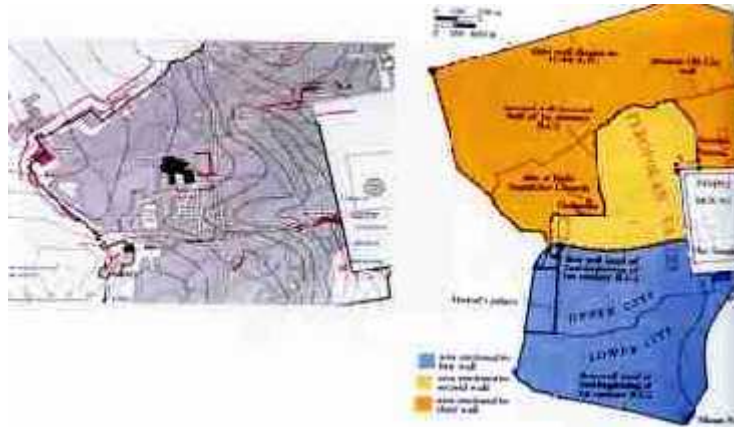
Η αυθεντικότητα ή μη της θέσης του Ιερού Συγκροτήματος είχε αμφισβητηθεί με ένταση από μερίδα ερευνητών. Οι πολέμιοι της στηρίχθηκαν κυρίως στην ερμηνεία των ευαγγελικών και άλλων ιστορικών κειμένων, πριν διενεργηθούν οι ανασκαφές των τελευταίων δεκαετιών και μελετηθούν τα πορίσματα τους. Η εντύπωση που υπήρχε από την περιγραφή του Ιωσήπου Φλαβίου για την Ιερουσαλήμ (1ος αιώνας μ.Χ.) ήταν ότι η περιοχή του Γολγοθά και του κήπου με τον Τάφο βρίσκονται εντός των τειχών. Αν αυτό ίσχυε, δεν ήταν δυνατόν να είναι η θέση του Ναού της Αναστάσεως η αυθεντική, καθώς δεν επιτρεπόταν η ταφή νεκρού εντός της πόλης. Εξάλλου ήταν σαφής η αναφορά των Ευαγγελιστών και του Αποστόλου Παύλου ότι ο Ιησούς εσταυρώθη έξω από την πόλη (Ιω. 19,20), κοντά σε μια από τις πύλες του τείχους της (Προς Εβραίους 13,12). Συγκρουόταν έτσι η περιγραφή του Ιωσήπου για την Ιερουσαλήμ του 70 μ.Χ. με τα δεδομένα της περιγραφής της από τους Αποστόλους κατά τη χρονική στιγμή της Σταυρώσεως (τέταρτη δεκαετία μ.Χ.).

Πέρα από τις εύλογες απορίες, στην ουσία η πολεμική αυτή άρχισε από άλλους λόγους, όχι καθαρά επιστημονικούς ή τοπογραφικούς, καθώς και χωρίς τις ανασκαφές, η συνεχής, αναμφίβολη και μακράιωνη παράδοση (τρεις αιώνες περίπου από τη Σταύρωση) της ταύτισης του τόπου του Μαρτυρίου με τα Κωνσταντίνεια κτίσματα (326-335 μ.Χ.) είναι πειστική για τον καλοπροαίρετο μελετητή. Ωστόσο, η έντονη διαμάχη των τελευταίων αιώνων περί αυθεντικότητας οδήγησε στην αναζήτηση άλλων τοποθεσιών -12 συνολικά- γύρω από την πόλη της Ιερουσαλήμ. Εδώ δεν έχει βέβαια νόημα να επαναλάβουμε την άσκοπη και άκαιρη πλέον αυτή αναζήτηση. Σκόπιμο, όμως, είναι να σημειωθούν τα σημαντικότερα ιστορικά και αρχαιολογικά τεκμήρια, τα οποία διευκρινίζουν πλέον το θέμα και ίσως εξηγούν κατά έναν τρόπο τη βάση της αντίρρησης της μερίδας αυτής των αμφισβητιών.



Ο Πανίερος Τάφος είναι του Κοιμητηρίου (1810) αποστρωμένος με μεταλλικά στοιχεία από τον σεισμό των 1927, και οι νέες «θηριώδεις» ακτίνες του ηριούλου (Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 33)

Ερευνώντας την τοπογραφία της Ιερουσαλήμ αναγνωρίζεται ένα εκτενές πρόγραμμα επέκτασης της πόλης προς δυσμάς κατά την περίοδο των Ασμοναίων, με σημαντική την επίδραση του ελληνιστικού τρόπου ζωής και οικοδομής στη διαμόρφωσή της. Το μεγαλύτερο έργο της δυναστείας είναι η κατασκευή του τείχους, το οποίο ο Ιώσηπος ονομάζει Παλαιόν Τείχος. Οι σχετικές αρχαιολογικές έρευνες έδειξαν ότι αυτό πρέπει να κτίσθηκε στα μέσα του 2ου αιώνα π.Χ., γεγονός που ενισχύεται και από το βιβλίο των Μακκαβαίων (1, 10, 10). Το έργο ολοκληρώθηκε από τον αδελφό του Σίμωνα.



Αριστερά: χάρτης της σημερινής Ιερουσαλήμ. Η κόκκινη γραμμή εντός δείχνει τα ανασκαφικά δεδομένα της διαδρομής του δεύτερου τείχους της εποχής των Χριστού με τον Πανάγιο Τάφο (μαύρο) εκτός του τείχους.

Δεξιά: χάρτης με την αναπαράσταση των τριών τειχών: πρώτον (γαλάζιο), δεύτερου (κίτρινο) και τρίτον (41-79 μ.Χ. καφέ) της Ιερουσαλήμ, η διαδρομή των οποίων αποδεικνύει την αυθεντικότητα των ευαγγελικών διηγήσεων. (Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 34)

Η επόμενη οικοδομική φάση περιλαμβάνει η δυναστεία του Ηρώδη του Μεγάλου και τους Ρωμαίους διοικητές (67 π.Χ.-70 μ.Χ.), κατά την οποία η Ιερουσαλήμ φθάνει σε νέα κορύφωση και επέκταση ως πόλη και πρωτεύουσα, ίσως η σημαντικότερη του απώτερου παρελθόντος της με ελληνιστική τεχνοτροπία και κλίμακα. Στους χρόνους του επισκευάστηκε το πρώτο τείχος και προστέθηκε ένα δεύτερο τείχος προς βορρά της Άνω Πόλης. Το τελευταίο συνδέεται δυτικά με το πρώτο τείχος στην πύλη Gennath (Κήπων) και καταλήγει στον πύργο Antonia ανατολικά, σε άμεση επαφή με τον περίβολο του Μεγάλου Ναού. Το τείχος αυτό έχει διαδρομή ορθογωνική προς Β και καμπυλούμενη προς Α. Τα ανασκαφικά δεδομένα που συναρτώνται με αυτό αποτελούν το κλειδί για την κατανόηση της μορφής της πόλης κατά τη χρονική στιγμή της Σταυρώσεως και την αποσαφήνιση δυστοκιών που οι πολέμιοι της θέσης αναγνώρισαν στα ιστορικά και τα θρησκευτικά κείμενα της εποχής.



Η Ιερουσαλήμ ως Αδία Καπιτωλίνα (135 μ.Χ.) με τον Πανάγιο Τάφο εντός των τειχών σε ορθογώνιο κάναβο. (Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 34)

Από τη διαδρομή του δεύτερου τείχους, όπως έχει αναπαρασταθεί, γίνεται σαφές ότι οι τόποι της Σταυρώσεως και της Ταφής του Θεανθρώπου βρίσκονται έξω από την τειχισμένη πόλη. Έτσι, η αρχαιολογική έρευνα δίνει την οριστική απάντηση στο θέμα της

αυθεντικότητας. Βέβαια, τόσο η αναφορά του Ιωσήπου, όσο και η πληροφορία του Μαξίμου των Σάρδεων (επισκόπου του β' ημίσεως του 2ου αιώνα μ.Χ.) ότι ο Ιησούς «εν μέση Ιερουσαλήμ έπαθε», εξηγούνται τώρα απόλυτα. Ο Ιώσηπος συνέγραψε τα έργα του μετά το 70 μ.Χ., ενώ ο Μάξιμος περί το 160 μ.Χ. Ήδη, όμως, κατά τη βασιλεία του Ηρώδη Αγρίππα Ι (41-44 μ.Χ.) άρχισε να σχεδιάζεται το τρίτο τείχος που ολοκληρώθηκε από την εποχή των Ζηλωτών (41-44 μ.Χ.) μέχρι το 67-69 μ.Χ.



Η μορφή της Ιερουσαλήμ (530-638 μ.Χ.) με τα χριστιανικά άντημα, τα οποία «αποδομούν» σταδιακά το ορθογώνιο ρωμαϊκό σύστημα. (Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 35)

Το τρίτο αυτό τείχος διέτρεχε τον χώρο, αρχίζοντας από τον πύργο του Ιππικού (τη σημερινή πύλη της Γιάφας), προχωρούσε προς ΒΔ και στη συνέχεια ΒΑ και Ν, ορίζοντας μια νέα τεράστια έκταση, ατείχιστη μέχρι τότε, η οποία διπλασίαζε σχεδόν το μέχρι τότε μέγεθος της Ιερουσαλήμ. Αυτονόητα, ο Γολγοθάς και ο Τάφος του Χριστού βρίσκονται τώρα εντός του νέου τειχισμένου τμήματος της πόλης, αστική πραγματικότητα που περιγράφουν ορθά ο Ιώσηπος και ο Μάξιμος.

Βέβαια, όλες αυτές οι θεαματικές κατασκευές σε τείχη και κτήρια της περιόδου των Ασμοναίων, του Ηρώδη και των Ζηλωτών πρόκειται να καταστραφούν το 70 μ.Χ. από τον Ρωμαίο αυτοκράτορα Τίτο, ο οποίος ισοπέδωσε την Ιερουσαλήμ, για να την ανοικοδομήσει μετά από 65 χρόνια ο Αδριανός. Σύμφωνα με τα μέχρι στιγμής αρχαιολογικά και άλλα ευρήματα για τη μορφή της Αιλίας Καπιτωλίνας, φαίνεται ότι οι θέσεις του Γολγοθά και του Τάφου, καλυμμένες από τον Αδριανό (αλλά γνωστές στους Χριστιανούς) με τον ναό της Αφροδίτης, βρίσκονται βόρεια του μεγαλύτερου ανοικτού και δημόσιου χώρου, της αγοράς (Forum) της πόλης, πραγματικά «εν μέση πλατεία», όπως γράφει ο Μελίτων. Ο χώρος αυτός περιβαλλόταν από τέσσερις δρόμους και συνέπιπτε με το σημερινό Μουριστάν που γειτνιάζει με το συγκρότημα του Πανιέρου Ναού της Αναστάσεως.



Αναπαράσταση της σημερινής Παλαιάς Πόλης των Ιεροσολύμων μέσα στα τείχη του 16ου αιώνα μ.Χ. (τουρκική οχύρωση) (Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 35)



Ιεροσόλυμοι - Γολγοθάς. Αριστερά ο χάρτης της πόλης την εποχή κατά την οποία κτιζόταν ο Ναός της Αναστάσεως. Ο προσκυνητής τον Μικρντό (333 μ.Χ.) βλέπει αριστερά τον λόφο Γαριβ, με τον Γολγοθά (λατομείο - κήπο) στους πρόποδες του (εικόνα δεξιά), αλλά τα συντομολογεί ως «λοφίσκος» Γολγοθά. Ήδη και η θεωρία του Γολγοθά ως «λόφου».

(Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 36)

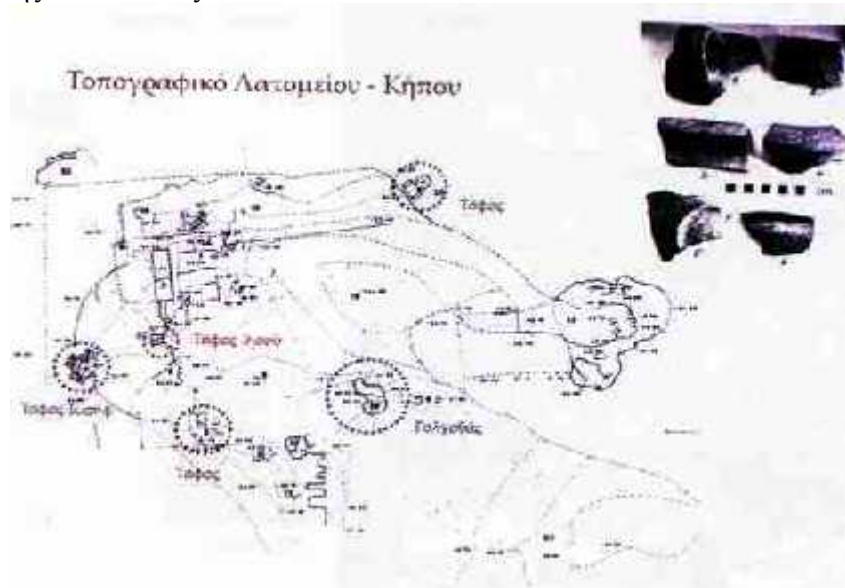
### **Η ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΛΑΤΟΜΕΙΟΥ - ΚΗΠΟΥ ΤΟΥ ΓΟΛΓΟΘΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΣΤΑΥΡΩΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΑΦΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ**

Αν το θέμα της αυθεντικότητας της θέσης των κορυφαίων προσκυνημάτων της Σταυρώσεως και της Ταφής έχει πλέον αποσαφηνισθεί, η τοπογραφία της εντούτοις δεν μπορεί να αναπαρασταθεί στην πληρότητα της, παρά ενδεικτικά και σε ορισμένα μόνο σημεία. Τούτο, άλλωστε, είναι αναμενόμενο μετά τις διαδοχικές αλλαγές που υπέστη ο χώρος στην ιστορική του διαδρομή.

Μελετώντας τα αρχαιολογικά δεδομένα, που ήλθαν στο φως χάρη στις ανασκαφές της Kathleen Kenyon (δεκαετίες 1960 και 1970) στην περιοχή του Muristan κοντά στον Ναό της Αναστάσεως, της Ute Lux στην εκκλησία του Λυτρωτή και του V. Corbo στον ίδιο τον Ναό της Αναστάσεως, αποκτούμε μια σφαιρικότερη εικόνα. Τα ανασκαφικά δεδομένα παρουσιάζουν, ανάμεσα σε άλλα ευρήματα, εντυπωσιακά λαξευμένους ή ακατέργαστους ογκώδεις λίθους σε διάφορα σημεία της περιοχής, από τους οποίους φαίνεται καθαρά ότι σε μια προγενέστερη φάση της υπήρξε λατομείο, χρονολογούμενο στην Εποχή του Σιδήρου II, δηλαδή στον 7ο αιώνα π.Χ.

Χωρίς άλλες πληροφορίες για την αρχαιολογία της θέσης εικάζεται ότι το λατομείο εξακολουθούσε να υπάρχει μέχρι τον 1ο αιώνα π.Χ., σύμφωνα με την άποψη του V. Corbo, οπότε μετατράπηκε σε κήπο με καλλιέργειες δημητριακών και οπωροφόρων δένδρων (συκεών, ελαίων, χαρουπιών κλπ.). Άλλες υποθέσεις θεωρούν ότι η περιοχή κατοικήθηκε

μέχρι την αιχμαλωσία της Βαβυλώνας και την καταστροφή της Ιερουσαλήμ (586 π.Χ.), στηριζόμενες στα ευρήματα της κεραμικής αυτής της περιόδου. Στον κρίσιμο, πάντως, χρόνο που μας ενδιαφέρει εδώ για την ιστορία των χριστιανικών γεγονότων φαίνεται ότι η περιοχή του Γολγοθά ήταν κήπος και ταυτόχρονα ταφική περιοχή, όπου είχαν λαξευτεί τάφοι, σύμφωνα με την εβραϊκή παράδοση, σε διάφορα σημεία του εγκαταλελειμμένου πλέον λατομείου. Τέσσερις τάφοι τουλάχιστον έχουν εντοπισθεί, χρονολογούμενοι στην εποχή του Χριστού: ο ένας βρίσκεται στη δυτική πλευρά της Ροτόντας και θεωρείται ότι είναι ο τάφος του Ιωσήφ από την Αριμαθαία. Ένας δεύτερος, μεγαλύτερος, ανακαλύφθηκε κάτω από τη σημερινή Ιερά Αυλή, ο οποίος λαξεύτηκε αργότερα και μετατράπηκε σε κινστέρνα (της Αγίας Ελένης) κατά τους χρόνους του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Τέλος, ένας τρίτος είχε εντοπισθεί από τον C. Schlick και τον D. Bahat, κάτω από την εκκλησία των Κοπτών, ΒΑ του Ναού της Αναστάσεως.



Τοπογραφικό διάγραμμα των λατομείου - κήπου, του μεταγενέστερου Γολγοθά. Σημειώνονται οι τέσσερις τάφοι που εντοπίζονται στον χώρο και επίσης μερικά θραύσματα αγγείων του 7ου αιώνα π.Χ., που χρονολογούν το λατομείο (Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 36)



Αναπαράσταση των λατομείου κήπου από τον λόφο Γαρήβ με το τείχος της Ιερουσαλήμ στο βάθος (Λάββας-Λεφαντζής). (Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 37)



Αναπαράσταση των Γολγοθά και του λόφου Γαββθα με το λατομείο - κήπο ενδιάμεσο (Λάββας-Λεφοντίης) αφορμά από το πλησίον ευρισκόμενο τείχος της πόλης (Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 37)

Ο τέταρτος και σημαντικότερος είναι ο Τάφος του Ιησού, ο οποίος ανήκε στον επονομαζόμενο Ιωσήφ από την Αριμαθαία, σύμφωνα με τις πληροφορίες των Αποστόλων (Ιω. 19: 38-41, Λουκά, 23: 50-53, Ματθ. 27: 57-61 και Μάρκ. ΙΕ΄ 43). Ο Τάφος αυτός, λαξευμένος σε τμήμα βράχου του λατομείου, συνάγεται ότι είχε τη μορφή αρκοσολίου, δηλαδή ενός κοιλώματος μέσα στον βράχο με τοξοειδές άνοιγμα. Ήταν προορισμένος να δεχθεί έναν μόνο νεκρό και διαμορφώνεται σε ορθογώνιο χώρο. Το θρανίο όπου τοποθετείται ο νεκρός βρίσκεται δεξιά, ενώ αριστερά εντοπίζεται η είσοδος με τον υπόλοιπο χώρο διακίνησης του νεκρικού θαλάμου. Αυτός ο τύπος τάφων διαφέρει από τους άλλους τρεις που ανακαλύφθηκαν στην ίδια περιοχή. Οι τελευταίοι ανήκουν στον λεγόμενο τύπο τάφου Kohn (πληθ. Kokhim), δηλαδή διαθέτουν περισσότερα από ένα κοιλώματα. Πρόκειται για απλά λαξευμένα στον βράχο κοιλώματα, όπου στο καθένα τοποθετείται ένας νεκρός. Συνήθως τα κοιλώματα αυτά είναι τρία σε παράλληλη θέση και μπροστά τους υπάρχει ο προθάλαμος για τα νεκρόδειπνα με έδρανα για τους επισκέπτες.

Μπορούμε, επομένως, να φαντασθούμε τοποθεσία του Γολγοθά και του Τάφου ως έναν εκτεταμένο χώρο με εξάρσεις και βυθίσματα στο φυσικό πέτρωμα, διαφόρου σχήματος, βάθους και ύψους, που προέκυψε από την εξόρυξη του λατομημένου λίθινου υλικού. Το μεγαλύτερο διαπιστωμένο βάθος στην περιοχή (στο σημείο εύρεσης του Τιμίου Σταυρού - παρεκκλήσιο της Αγίας Ελένης) είναι 9,52 μ. από το σημερινό δάπεδο (0,00 μ.) του Ναού της Αναστάσεως. Το μικρότερο βύθισμα εντοπίστηκε στα 2,12 μ. αντίστοιχα, ενώ ο μέσος όρος από το σημείο μηδέν (0,00 μ.) ποικίλλει μεταξύ των 6,00 και 7,50 μ. Σε μερικά ο αυτά τα βυθίσματα-εξάρσεις ή τα «μάγουλα» του φυσικού πετρώματος πρέπει να είχαν λαξευτεί τάφοι που εντοπίστηκαν με τις αρχαιολογικές έρευνες.

Αυτή η διαμορφωμένη ανώμαλη επιφάνεια του λατομείου, το οποίο έπρεπε να ήταν σε χρήση μέχρι τον 1ο αιώνα π.Χ. κατά τον Κορβο, δέχθηκε στη συνέχεια, όπως ήδη σημειώθηκε, μια διττή λειτουργία: εκείνη του κήπου και του νεκροταφείου. Πολλά από τα βυθίσματα του καλύφθηκαν με χώμα σε ορισμένα τμήματα για την καλλιέργεια δημητριακών και οπωροφόρων δένδρων, ενώ σε άλλα, όπου οι παρειές (=μάγουλα) του πετρώματος ήταν κατάλληλες, λαξεύτηκαν τάφοι. Αυτή η ιδιομορφία του χώρου μπορεί ίσως να εξηγήσει η διάταξη και την ανάπτυξη των οικοδομικών έργων τα οποία θα δημιουργηθούν τόσο στην εποχή του Αδριανού (135 μ.Χ.), όσο και στην εποχή του Κωνσταντίνου (325/6-335/6 μ.Χ.).



Αναπαριστάει Γαρήβ, το οποίο περιλαμβάνει μερικές κρηπίδες, τα οποία δημιουργούσαν με τη βοήθη των βράχων την εντυπωσιακή κολοσσαία, τα οποία κολοσσαία (Γαρήβ) το λεγόμενο «Σπήλιος της Αδάμ», στην πίσω πλευρά του Γολγοθά.

(Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 38)

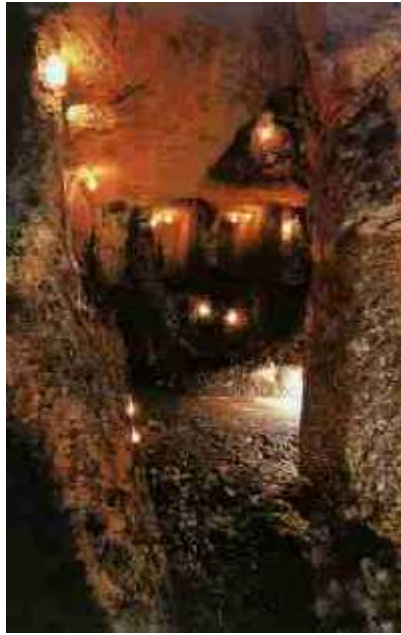
Σε αυτό, λοιπόν, το λατομείο - νεκροταφείο-κήπο εντοπίζονται ο Γολγοθάς, όπου θα πραγματοποιηθεί το γεγονός της Σταυρώσεως, και ο υπάρχων τάφος του Ιωσήφ από την Αριμαθαία, στον οποίον θα εναποτεθεί το απόγευμα της Μεγάλης Παρασκευής ο νεκρός του Θεανθρώπου. Τα δύο αυτά κορυφαία χωρικά σημεία του Θείου Πάθους δεν απέχουν περισσότερο από 40 μ. το ένα από το άλλο. Ο Τάφος βρίσκεται χαμηλότερα από το σημείο της Σταυρώσεως κατά 4,50 μ. στη σημερινή τους θέση, όπως και ολόκληρος σχεδόν ο Ναός της Αναστάσεως σήμερα (εκτός από τον ακόμη χαμηλότερο χώρο της εύρεσης του Τιμίου Σταυρού). Αυτό υποδεικνύει επίσης τη μορφή και τη συσχέτιση που πρέπει να είχαν τα δύο αυτά σημεία στον κήπο-νεκροταφείο κατά τη στιγμή του μεγάλου γεγονότος της Σταυρώσεως. Στο επίπεδο του φυσικού πετρώματος και σε μία απ' αυτές τις παρειές θα πρέπει να πραγματοποιήθηκε η Σταύρωση. Η παρεία αυτή, πιθανώς από τη λάξευση, να είχε αποκτήσει ή να φαινόταν ως μορφή κρανίου (κρανιόμορφη), εξ ου και η περιγραφή των Ευαγγελιστών για τον Γολγοθά ως «κρανίου τόπον». Αυτό το συναντούμε και σε άλλα παρόμοια λαξευμένα σημεία της Παλαιστίνης και άλλων περιοχών.

#### **Ο ΓΟΛΓΟΘΑΣ ΩΣ ΛΟΦΟΣ**

Από τα μέχρι τώρα τοπογραφικά δεδομένα των ανασκαφών δεν προκύπτει η υπάρχουσα πεποίθηση ότι ο Γολγοθάς ήταν λόφος. Οι αγιογράφοι τον εικονίζουν συνήθως ως μικρό, συμβολικό ή πραγματικό, λόφο, ενώ σε ομιλίες και σε άλλα κείμενα, θεολόγων και μη, ο τόπος του Μαρτυρίου περιέχει ανήφορο -συμβολικό και τοπογραφικό- και είναι ένας λόφος επάνω στον οποίο στήνονται οι Σταυροί των ληστών και του Ναζωραίου. Ωστόσο, από τις περιγραφές των γραπτών πηγών των Αποστόλων δεν συνάγεται κάτι τέτοιο. Ούτε, όμως, και λογικά μπορούσε να συμβαίνει, αν λάβουμε υπόψη μας τις άλλες διακριβωμένες σχετικές πληροφορίες, ότι δηλαδή ο Γολγοθάς ήταν κοντά στον Τάφο, ο οποίος βρισκόταν μέσα σε πρώην λατομείο και τώρα κήπο (μπορούσε να βρίσκεται λόφος μέσα σε λατομείο;). Τέλος, το πλέον ασύμβατο με τη λογική οχύρωσης μιας πόλης θα ήταν, εάν ο Γολγοθάς, ως λόφος, βρισκόταν έξω και κοντά στο τείχος της Ιερουσαλήμ. Μπορεί κανένας να δεχθεί λόφο δίπλα ή κοντά σε οχυρωματικό τείχος, από όπου οι εχθροί, σε καιρό πολιορκίας, θα μπορούσαν να πλήξουν με ευχέρεια τους πολιορκούμενους;

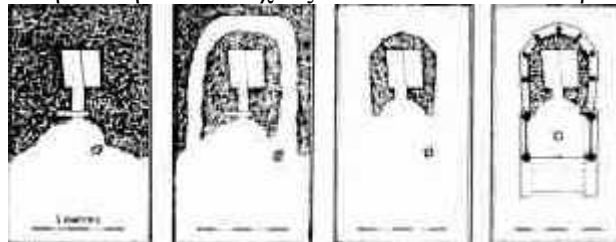
Η αιτία αυτής της λανθασμένης εικόνας, που παραδόξως επικράτησε μέσα στους αιώνες και εξακολουθεί να κυριαρχεί, αποδίδεται στην περιγραφή ενός από τους πρώτους προσκυνητές του 4ου αιώνα μ.Χ., του ανώνυμου προσκυνητή του Bordeaux (Βορδίγαλα Γαλλίας, 333 μ.Χ.), ο οποίος χαρακτηρίζει τον Γολγοθά ως monticulus (βουνίον). Η μόνη εξήγηση που μπορεί να δικαιολογήσει τον χαρακτηρισμό του ως λοφίσκου ίσως βρίσκεται στη γειτνιαζούσα τοπογραφική σχέση του Γολγοθά με την περιοχή του Γαρήβ, η οποία, όπως αναφέρει ο προφήτης Ιερεμίας, ήταν λοφώδης. «Και σχοινίον διαμετρήσεως θέλει εξέλθῃ ἐτι ἀπέναντι αὐτῆς ἐπὶ τοῦ λόφου Γαρήβ (Gareb) και θέλει περιέλθῃ ἕως Γοάθ» (31:39).

**ΤΑ ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΙΚΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΕΠΙ ΕΠΟΧΗΣ ΑΔΡΙΑΝΟΥ (135-325 μ.Χ.)**



Ο Ναός της Αναστάσεως (Γολγοθάς). Ο τάφος του Ιησού επί Αρριμαθαίας χτίσθαι από το Ιερό Κουβούκλιον (Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 39)

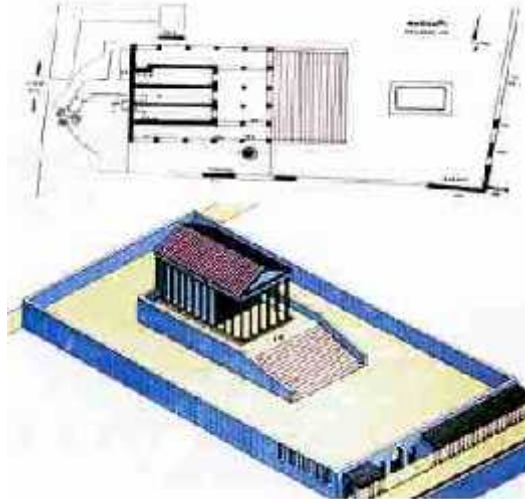
Για τη συγκεκριμένη περιοχή της Σταυρώσεως και της Ταφής του Ιησού, κατά την περίοδο που αποτελούσε αστική πλέον περιοχή -εντός των τειχών- δεν έχουμε πληροφορίες μέχρι το 135 μ.Χ., όταν ο Αδριανός θα κτίσει τον ειδωλολατρικό ναό της Αφροδίτης. Η απόφαση του Αδριανού φαίνεται ότι είχε πολιτική σημασία, καθώς επιχειρούσε να ακυρώσει τη συμβολική σημασία της θέσης για τους Χριστιανούς. Τα ανασκαφικά δεδομένα επιβεβαιώνουν ότι η θέση όπου στη συνέχεια χωροθετήθηκε ο ναός της Αφροδίτης υπήρξε ενεργός χώρος λατρείας και τιμής των πρώτων Χριστιανών, δεν ήταν, ωστόσο, μόνο οι Εβραίοι-Χριστιανοί (οι οποίοι άλλωστε εκδιώχθηκαν από τα Ιεροσόλυμα και απαγορεύθηκε αυστηρά να επανέλθουν), αλλά κυρίως Χριστιανοί άλλων εθνοτήτων (και ασφαλώς πολλοί ελληνίζοντες της ιεροσολυμιτικής παροικίας), οι οποίοι, μετά την εκδίωξη των Εβραίων, συνέχισαν να μένουν στην πόλη και να συχνάζουν στον τόπο του Μαρτυρίου.



Ο Ναός της Αναστάσεως (Γολγοθάς). Διαμόρφωση οπίσθιας διαμόρφωσης του λαξευμένου Τάφου του Ιησού με αποκατάσταση από τον βράχο (Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 40)

Η επιχωμάτωση που πραγματοποίησε ο Αδριανός, και στη συνέχεια η διαμόρφωση του χώρου επί Κωνσταντίνου (το 325-335 μ.Χ.) στην περιοχή του Γολγοθά, φαίνεται ότι κάλυψαν την κοιλότητα - «Σπήλαιο του Αδάμ», το οποίο ήλθε στο φως σχετικά πρόσφατα. Ο Ισπανός αρχαιολόγος F. Diez, εξετάζοντας τα ευρήματα της ανατολικής πλευράς του Γολγοθά όπου βρίσκεται το αναφερόμενο στις πηγές «Σπήλαιο του Αδάμ», αποφαινεται ότι η λατρεία της Χριστιανικής Κοινότητας της Ιερουσαλήμ στον χώρο της Σταυρώσεως αρχίζει ήδη από τον 1ο αιώνα μ.Χ. Η αναφερθείσα κοιλότητα - σπήλαιο μέσα στην παρειά του βράχου θα έπρεπε να χρησίμευε αρχικά ως τάφος, όπως και οι άλλες παρόμοιες και διάσπαρτες μέσα στο λατομείο. Μετά όμως τη Σταύρωση, μετατράπηκε σε λατρευτικό χώρο-παρεκκλήσιο. Η κεραμική και τα ίχνη κονιαμάτων, τσιμέντου και μαρμαροκονίας στο

δάπεδο σε διάφορα χρώματα (κόκκινο, δερία, κίτρινο, πράσινο, ώχρας και λευκό) ως ταινίες διακοσμητικές, δείχνουν ότι η κοιλότητα είχε διαμορφωθεί σε χώρο με λειτουργία λατρευτική και όχι πλέον ταφική. Η διακοσμητική αυτή επένδυση φαίνεται ότι αποσκοπούσε επίσης στο να καλύψει σε ορισμένα σημεία τη σεισμική ρωγμή, η οποία διαπερνά και έχει τάμει τον βράχο του Γολγοθά σε δύο τμήματα, το βόρειο και το νότιο. Την ίδια ρωγμή θα συναντήσουμε έντονη και εντυπωσιακή τόσο στη δυτική πλευρά του βράχου του Γολγοθά (σημερινό παρεκκλήσιο του Αδάμ), όσο και στην επιφάνεια του σημείου της Σταυρώσεως, όπως αποκαλύφθηκε μετά την αφαίρεση των πλακών το 1987 σε όλη της τη δραματική μεγαλοπρέπεια.



Υποθετική αναπαράσταση της διαμόρφωσης του χώρου επί Αδριανού (135 μ.Χ.) με την ανέγερση του ναού της Αφροδίτης. (Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 40)

Εάν τα στοιχεία και η ερμηνεία του F. Diez γίνουν αποδεκτά -καθώς ο λόγος του δεν στερείται πειστικότητας-, τότε είναι λογικό να υπήρχε από την αρχή -μετά δηλαδή τη Σταύρωση- στον χώρο του Φρικτού Βράχου, και μάλιστα σε υπάρχον σπήλαιο-κοίλωμα (πρώην τάφο), χώρος για την τιμή και τη λατρεία του Θεανθρώπου. Ο χώρος αυτός πρέπει να ήταν σε χρήση μέχρι το 135 μ.Χ. οπότε καλύφθηκε μέσα στα «μπάζα» και την πλατφόρμα που κατασκεύασε ο Αδριανός για τον ναό της Αφροδίτης. Όταν πάλι ο Κωνσταντίνος ο Μέγας με την Αγία Ελένη απομάκρυναν το ειδωλολατρικό αυτό έρμα -προσχώσεις και κτίσματα φαίνεται ότι το Σπήλαιο δεν έγινε αντιληπτό και παρέμεινε επιχωματωμένο και άγνωστο στους Βυζαντινούς, οι οποίοι διαμόρφωσαν το Προσκύνημα του Γολγοθά και έκτισαν τη Βασιλική, τα αίθρια και τη Ροτόντα, χωρίς να επέμβουν στον λατρευτικό αυτόν, κλειστό πλέον, χώρο. Σώζεται μόνο η εβραϊκή παράδοση για τον Τάφο τον Αδάμ, κάτω από το σημείο της Σταυρώσεως, το οποίο μολονότι συνδέθηκε μνημονικά με το ανασκαφέν κοίλωμα, λόγω άγνοιας μεταφέρθηκε στη δυτική πλευρά του βράχου, όπου βρίσκεται σήμερα το παρεκκλήσιο του Αδάμ.

#### **Η ΠΡΩΤΗ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΦΑΣΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ (326-336 μ.Χ.)**

Η γνώση μας για την πρώτη και μεγαλύτερη σε έκταση και λαμπρότητα οικοδομική φάση του Πανιέρου Ναού της Αναστάσεως στην εποχή του Κωνσταντίνου (325/6-335/6 μ.Χ.) στηρίζεται τόσο σε γραπτές πηγές, όσο και στα αρχαιολογικά ευρήματα που ήλθαν στο φως από εκτεταμένες ανασκαφικές έρευνες.

Το έναυσμα για την ιδέα να ανεγερθεί μεγαλοπρεπής ναός στη θέση του Μαρτυρίου και της Ταφής του Θεανθρώπου φαίνεται ότι δόθηκε τον Ιούνιο/Ιούλιο του 325 στην Α΄ Οικουμενική Σύνοδος της Νικαίας. Εκεί ο επίσκοπος Ιεροσολύμων Μακάριος (314-333 μ.Χ.) υπέβαλε την ιδέα στον Μεγάλο Κωνσταντίνο να κατεδαφισθεί ο ειδωλολατρικός ναός της Αφροδίτης, κάτω από τον οποίον είχαν ταφεί ο Γολγοθάς και ο Τάφος του Ιησού. Το αίτημα του Μακαρίου έγινε αποδεκτό, όπως αναφέρει ο Ευσέβιος (V.C. 3,28), και αμέσως άρχισαν ανασκαφές, τις οποίες φαίνεται ότι παρακολούθησε η βασιλομήτωρ Αγία Ελένη, ήδη βα-

πισμένη Χριστιανή. Ο Ευσέβιος (V. C. 3, 26) δεν φείδεται εντυπωσιακών απορριπτικών φράσεων για τους «δυσσεβείς άνδρες... δαιμόνων γένος», οι οποίοι «σπουδήν έθεντο σκότω και λήθη παραδούναι το θεσπέσιον... της αθανασίας μνήμα...», όσο και αποθεωτικών για τον αυτοκράτορα, ο οποίος τώρα «...μόνος εις τω παμβασιλεί θεώ φίλος... πνεύματα γουν κάτοχος θείω χώρον αυτόν εκείνον τον δεδηλωμένον, πάσαις ου καθαραίς ύλαις εχθρών επιβουλαίς κατακεκρύφθαι... καθαίρεσθαι προστάττει...». Δίνεται, επομένως, η εντολή να καθαιρεθούν και να διαλυθούν «τα της πλάνης οικοδομήματα» μαζί με τα ξόανα και τους ειδωλολατρικούς δαίμονες. Στην περιγραφή του Ευσεβίου, πέρα από τον εγκωμιαστικό χαρακτήρα της επιχείρησης για την αποκάλυψη του τόπου του Μαρτυρίου, είναι ενδιαφέρουσα η φράση «χώρον αυτόν εκείνον τον δεδηλωμένον». Αποκαλύπτεται, έτσι, ότι ο εντοπισμός του αυθεντικού σημείου της Σταυρώσεως και της Ταφής ήταν για τους Χριστιανούς του 326 μ.Χ. αναντίρρητα σαφής και «δεδηλωμένος», ώστε να σκάσουν εκεί ακριβώς όπου υπήρχαν τα τεκμήρια της θυσίας. Το υπογραμμίζουμε εδώ, για να φανεί πόσο ανυπόστατη είναι κάθε προσπάθεια αμφισβήτησης της αυθεντικότητας του τόπου.

Τα ευρήματα της ανασκαφής περιγράφουν τόσο ο Ευσέβιος, όσο και ο επίσκοπος Κύριλλος στην «Κατήχησίν» του (348-350 μ.Χ.). Ο πρώτος ομιλεί για το «σωτήριον άνδρον» (=Τάφος), ενώ ο Κύριλλος είναι περισσότερο περιγραφικός και σαφής. Ομιλεί για «μνήμα» το οποίο λαξεύθηκε σε στερεά πέτρα (13, 35). Κατά την Κωνσταντινεια οικοδομική φάση, ο λαξευμένος και με «σκεπήν» διαμορφωμένος Τάφος υφίστατο την πρώτη επέμβαση, στην προσπάθεια των αρχιτεκτόνων του Κωνσταντίνου να σχεδιάσουν και να πραγματοποιήσουν το νέο αρχιτεκτονικό μνημείο: τη λαξευμένη αυτή «σκέπην... προ της θύρας του σωτηρίου μνηματος...» (14, 9) φαίνεται ότι την αφαιρούν, για να δημιουργήσουν μια νέα αρχιτεκτονική σύνθεση μεταξύ του λαξευμένου στον φυσικό βράχο Τάφου και του κελύφους, το οποίο από εδώ και στο εξής θα τον περιβάλλει μέχρι σήμερα ως «Ιερόν Κουβούκλιον».

Βέβαια, η ακριβής μορφή της πρώτης αυτής Κωνσταντινειας διαμόρφωσης δεν μας είναι πλέον γνωστή. Ο M. Biddle προτείνει μια κυκλωτερή διαμόρφωση με επτά κίονες να περιβάλλουν τον λίθινο λαξευμένο Τάφο, ενώ δύο κίονες προς Α σχηματίζουν είσοδο και προθάλαμο. Το ζήτημα είναι ότι οι αρχιτέκτονες του M. Κωνσταντίνου προχώρησαν σε δραστική επέμβαση γύρω από τον Τάφο, με την έννοια ότι λατόμησαν το σώμα του φυσικού βράχου του παλαιού λατομείου γύρω από τον Τάφο του Ιησού. Η μέχρι τώρα έρευνα θεωρεί συμπαγείς τη βόρεια, δυτική και νότια πλευρά του. Έτσι δημιούργησαν μια επίπεδη επιφάνεια ολόγυρα, όπου θα χωροθετηθεί στη συνέχεια η Ροτόντα με τον Τάφο πάντα έκκεντρο.

Εάν παρατηρήσουμε με προσοχή τα δεδομένα μακροχρόνιων ερευνών γύρω και μέσα στον χώρο του Πανιέρου Ναού της Αναστάσεως, ιδιαίτερα τα διάφορα ύψη στις επιμέρους περιοχές του, αποκαλύπτεται η ακανόνιστη και ανώμαλη επιφάνεια του παλαιότερου λατομείου με εξάρσεις και βυθίσματα, τα οποία διαμορφώνουν μια έκταση 200 μ. (από Β προς Ν) και 150 μ. (από Α προς Δ). Πιθανότατα, οι αρχιτέκτονες του Κωνσταντίνου δεν αφαίρεσαν τον φυσικό βράχο γύρω από τον Τάφο, για να διαμορφώσουν την κυκλωτερή μορφή της Ροτόντας. Πιθανόν μετά τις ανασκαφικές εργασίες και την απομάκρυνση των μη «καθαρών υλών» (Ευσέβιος, V. C. 3, 26) και των ερειπίων του Αδριάνειου ναού της Αφροδίτης, με επόπτη τον επίσκοπο Μακάριο, προχώρησαν στη διαμόρφωση του με πυρήνες τα δύο κορυφαία στοιχεία-τεκμήρια του Θείου Πάθους, τον Τάφο και τον Γολγοθά. Ολόκληρη η περιοχή γνώρισε μια νέα ριζική αναδιαμόρφωση, η οποία ισοπέδωσε τη στάθμη του Τάφου (753,22 μ.) γύρω από τον Γολγοθά (759,32 μ.), δημιουργώντας το δάπεδο του Ναού, με ακόμη χαμηλότερη στάθμη στην περιοχή της εύρεσης του Τιμίου Σταυρού (743,70 μ.). Η ανασκαφή έφθασε στο βαθύτερο σημείο του παλαιού λατομείου. Μετά τις προκαταρκτικές εργασίες μπόρεσε να εφαρμοσθεί το σχέδιο ανέγερσης των αρχιτεκτόνων Ζηνοβίου και Ευσταθίου.



Αριστερά, η σημερινή μορφή του Ναού της Αναστάσεως με τις προσθήκες των σταυροφόρων (μαύρα στην κατοίηση δεξιά) (Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 41)



Η εκκλησία του Φρικτού Γολγοθά, Ναός Αναστάσεως. Ο χώρος της Σταυρώσεως το 1987. Ο βράχος είναι καλυμμένος με απλές πλάκες (Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 41)



Η εκκλησία του Φρικτού Γολγοθά. Αντικατάσταση των πλακών με μεταλλικό σκελετό και κρύσταλλο, που αποκαλύπτει τον Φρικτό Βράχο, όπου στήθηκε ο Σταυρός. (Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 41)



Η εκκλησία του Θησαυρού Γολγοθά, Γενική άποψη από τα πάνω, μετά την τοποθέτηση του διαφανούς προστατευτικού καλύμματος. (Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 42)

Η εργασία άρχισε από τον Τάφο, τον οποίο ο Ευσέβιος (3, 33-39) θεωρεί το πρώτο και κορυφαίο μνημείο του όλου συγκροτήματος. Εδώ η «φιλοτιμία του βασιλέως» προέβλεπε τη λαμπρή διαμόρφωση του με εξαιρετους κίονες και με άλλο δυνατό διάκοσμο. Η πιθανή μορφή του πρώτου Κωνσταντινείου κελύφους αποδίδεται σκίτσο κάτοψης και όψης του M. Biddle, μα πιθανές κατόψεις και τομές του αυθεντικού λαξευμένου στον βράχο Τάφου. Εάν συγκρίνουμε λαξευμένο και το πρώτο αρχιτεκτονικό κελί του Τάφου (Α και Β) μπορούμε να εννοήσουν όσα γράφει ο μετέπειτα επίσκοπος Ιεροσολύμων Κύριλλος (348 μ.Χ.) στην «Κατήχησίν» του (XVI, 9), όπου έμμεσα ασκεί κριτική στον αρχιτέκτονα που φαίνεται ότι αφήρεσε μεγάλο μέρος του φυσικού βράχου και το στέγαστρο του προθάλαμου για να διαμορφώσει τον Τάφο αρχιτεκτονικά με κιονοστοιχία ολόγυρα και νέο πρόπυλο με κίονες στην ανατολική πλευρά. Από τον αρχικό λίθινο όγκο του έμεινε μόνο όσο ήταν αναγκαίο για να ορίσει τον εσωτερικό του χώρο. Έτσι, όλο απέκτησε πλέον ναόσχημη επένδυση με κωνική στέγη, προθάλαμο και εσωτερικό ταφικό χώρο.

Ο Ευσέβιος δεν αναφέρει άλλη αρχιτεκτονική κατασκευή στο σημείο αυτό και προχωρεί σε περιγραφή ανατολικά, όπου διαμορφώνεται «καθαρόν αίθριον», «χώρος παμμεγέθης», περιβαλλόμενος με στοές στις τρεις πλευρές και επιστρωμένος και διακοσμημένος με «λαμπρόν λίθον». Κωνσταντινεία Βασιλική, «έργον εξαίσιον», είναι πανύψηλη με μεγάλες διαστάσεις και επενδεδυμένη με ποικίλα μάρμαρα εσωτερικά. Η εξωτερική τοιχοδομία ήταν από «ξεστόν λίθον» με τόσο πολλούς αρμούς και επεξεργασία, όμοια σε ομορφιά και λαμπρότητα με μαρμάρηνη πρόσοψη. Τη στέγη κάλυπτε «μολύβδου ύλη», που προστάτευε το μνημείο από τη βροχή. Η οροφή εσωτερικά ήταν διαμορφωμένη «γλυφαίς φατνωμάτων» σε όλη της την έκταση, με φατνώματα επιχρισμένα «χρυσώ διαυγεί», τα οποία διαδεχόμενα το ένα το άλλο δημιουργούσαν την εικόνα «μεγάλου πελάγου» κυματιστού, καθώς το φως σπινθηροβολούσε επάνω τους και έκανε «τον πάντα νεών» να λάμπει. Στη συνέχεια, ο Ευσέβιος περιγράφει τις διπλές στοές που δημιουργούν τα πλάγια κλίτη της Βασιλική που είχαν και αυτά την οροφή «χρυσώ πεποικιλμένην», ενώ τα υποστυλώματα των εξωτερικά κλιτών ήταν πεσοοί διακοσμημένοι.

Τρεις πύλες στην ανατολική της πλευρά δέχονταν τα πλήθη των προσκυνητών, ενώ απέναντι τους, στη δυτική πλευρά, ήταν το σημαντικότερο σημείο όλων: το ημισφαίριο, στεφανωμένο με 12 κίονες (όσοι και οι Απόστολοι), κοσμημένου στην κορυφή με κρατήρες

«εξ αργύρου», «ανάθεμα κάλλιστον» του βασιλιά Κωνσταντίνου στον Θεό του. Η περιγραφή του Ευσεβίου κλείνει με την αναφορά του ανατολικού αίθριου που περιβαλλόταν επίσης με στοές. Εδώ βρίσκονται και οι «αύλειοι πύλαι», οι οποίες συνδέαν το όλο συγκρότημα με την κεντρική λεωφόρο (Cardo), και «τα προπύλαια φιλοκάλως ησκημένα», ώστε να καθίσταται δυνατή εις τους διαβάτες η «καταπληκτική θέα των ένδον ορωμένων». Στην ίδια γενική περιγραφή επανέρχεται ο Ευσέβιος στο έργο του «De laudibus Constantini» (9,16), όπου εξαιρεί το έργο της ανέγερσης του παρόντος ιερού συγκροτήματος.



Κάτοψη του Γολγοθά μετά την απομάκρυνση των λίθινων πλακών. Διακρίνονται η σεισμική ρωγμή (δεξιά), το σημείο όπου στηθήκε ο Σταυρός (κέντρο), και διάφορα επίπεδα διαμόρφωσης του Ιερού Προσκυνημάτων αριστερά. Σχέδιο Λάββας-Μητρόπουλος. (Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 43)



Εργασία πάνω στον βράχο του Γολγοθά (αριστερά). Η αποκάλυψη της μεγάλης σεισμικής ρωγμής στο ίδιο σημείο το 1987 φέρει στη μνήμη τη ρήση του Ματθαίου: **καὶ ἡ γῆ ἐσειέσθη καὶ αἱ πέτραι ἐσχίσθησαν** (27,51) (Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 43)

Η ιστορική τεκμηρίωση της πρώτης αυτής και λαμπρότερης οικοδομικής φάσης του κορυφαίου χριστιανικού συγκροτήματος απασχόλησε πλειάδα ερευνητών από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα. Μελέτη των μεταγενέστερων του Ευσεβίου πηγών και ανασκαφικά δεδομένα επαληθεύουν, με μικρές αποκλίσεις ως προς την ακριβή διάρθρωση των επιμέρους τμημάτων και τη χωροθέτηση ορισμένων λειτουργιών (π.χ. Βαπτιστήριο), την κάτοψη του Κωνσταντινίου αρχιτεκτονικού συνόλου. Βέβαια, υπάρχουν πολυάριθμες προσπάθειες αναπαράστασης του, από τις οποίες πολλές είναι ακραία υποθετικές, ιδίως οι προτάσεις του προηγούμενου αιώνα.

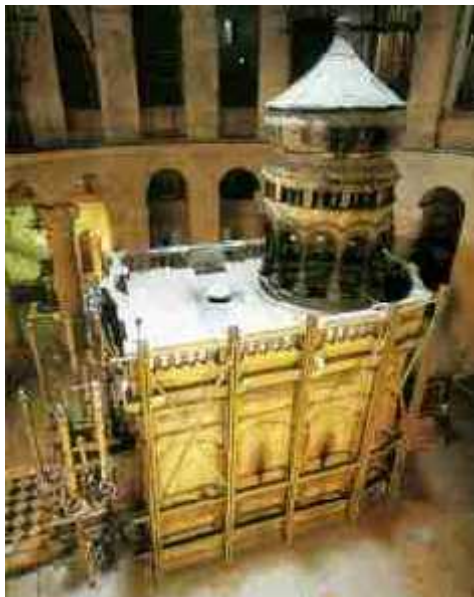
Οι σύγχρονες απεικονίσεις αποτυπώνουν τη συστηματική μελέτη και τη σύνθεση των ιστοριών πληροφοριών και των ανασκαφικών δεδομένων του, αποκρυσταλλώνοντας τα συμπεράσματα από τις μέχρι στιγμής έρευνες. Νέες ανασκαφές ίσως δια φωτίσουν λεπτομερέστερα κάποια σημεία, το βασικό ωστόσο σχήμα και η έκταση της πρώτης

οικοδομικής φάσης μπορεί να θεωρηθεί ότι περιέχονται στην κάτοψη των Gibson και Taylor και στην αναπαράσταση του όλου συγκροτήματος με μακέτα από τον Biddle.



Ροτόντα. Το Ιερό Κουβούκλιο στο κέντρο με τον πύλο. Αρχιτέκτων ο Έλληνας Νικόλαος Κάλφας Κορυνηός από τη Μυτιλήνη (1810) (Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 43)

Το όλο συγκρότημα είχε και διατηρεί ως γενικό προσανατολισμό τον κατά μήκος άξονα από Α προς Δ. Η μνημειακή του είσοδος βρισκόταν ανατολικά, στην κεντρική λεωφόρο της Αιλίας Καπιτωλίνας. Η Ιπποδάμεια πολεοδομική φάση της Ιερουσαλήμ (σχέδιο του αυτοκράτορα Αδριανού του 135 μ.Χ.) δέχθηκε με τη χωροθέτηση του Κωνσταντινείου συγκροτήματος μια πρώτη απόκλιση από τη γεωμετρική κανονικότητα του καννάβου. Η κεντρική λεωφόρος με τη διπλή κιονοστοιχία να διατρέχει όλο της το μήκος διεκόπη «αυθαίρετα» από τη μνημειακή διαμόρφωση της εισόδου του νεοανεγειρόμενου συγκροτήματος. Σηματοδοτείται, έτσι, μια πολεοδομική πρακτική, η οποία έχει εδώ την αρχή της, για να αποτελέσει στο εξής τον κανόνα χωροθέτησης των θρησκευτικών μνημείων στις υπάρχουσες «ιπποδάμειες», αλλά και νέες, πόλεις ή οικισμούς της Χριστιανικής Περιόδου. Ο πυρήνας αυτής της ιεράρχησης ενυπάρχει στην έννοια του «ιερού ή αγίου χώρου» που αναδεικνύεται σε νέο, κυρίαρχο και επιβαλλόμενο στοιχείο πολεοδομικής σύνθεσης, χωρίς υποταγή ή συσχέτιση του με προϋπάρχοντα ρυμοτομικά σχήματα, οργανογράμματα ή ιδεογράμματα.



Ροτόντα. Το Ιερό Κουβούκλιο από ΒΑ (Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 44)

Σε ό,τι αφορά τον Ναό της Αναστάσεως, όπως αναφέρει η Εγερία το 384 μ.Χ. («Itineraria» 43, 7), ο προσκυνητής εισερχόταν μέσα από τρεις θύρες του εξωτερικού περιβόλου σ' ένα ευρύ αίθριο με κιονοστοιχίες στις τρεις πλευρές του (Ν, Α και το οποίο, με τρεις επίσης θύρες στην απέναντι πλευρά, οδηγούσε στο εσωτερικό της πεντάκλιτης Βασιλικής. Ίχνη των δύο από τις τρεις αυτές θύρες του εξωτερικού περιβόλου εντοπίστηκαν μέσα στα σημερινά οικοδομήματα της περιοχής (στο ζαχαροπλαστείο «Χαλατimos» και στο ρωσικό κτήριο).

Η Βασιλική είχε διαστάσεις 58,50 μ. μήκος και 40,50 μ. πλάτος, με το μεσαίο κλίτος υπερυψωμένο και φωτιζόμενο με σειρά πλευρικών παραθύρων και σημαντικά πλατύτερο από τα διπλά, πλάγια κλίτη. Δύο σειρές πεσσών και κιόνων δεξιά και αριστερά του κεντρικού κλίτους έφεραν δίκλινη μεσαία και τις απλές πλάγιες στέγες των τεσσάρων κλιτών. Ο στυλοβάτης της κιονοστοιχίας, μεταξύ του κεντρικού και του βόρειου προ του κλίτους, βρέθηκε στο σημερινό αρμενικό παρεκκλήσιο του Αγίου Βαρτάν, ενώ η δυτική του προέκταση εντοπίζεται στο παρεκκλήσιο της Αγίας Ελένης. Ο νότιος τοίχος του ίδιου παρεκκλησίου πρέπει να είναι ο στυλοβάτης της κιονοστοιχίας που χώριζε το κεντρικό από το νότιο πρώτο κλίτος. Η δυτική προέκταση αυτού του στυλοβάτη είναι ορατή σήμερα στην ανατολική πλευρά του βράχου του Γολγοθά, με τον στυλοβάτη επίσης της κιονοστοιχίας που βρισκόταν μεταξύ των δύο νότιων πλευρικών κλιτών. Έχουμε, έτσι, αρκετά τεκμήρια των θεμελίων της Κωνσταντινείας Βασιλικής, στην οικοδόμηση της οποίας φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν πολλοί δόμοι της Αδριανείας κατασκευής του τεχνητού επιπέδου.

Η διαμόρφωση των επιπέδων του προπύλου από την κεντρική λεωφόρο, του ανατολικού αιθρίου της Βασιλικής του Ιερού Βράχου, του δυτικού αιθρίου, του Τάφου με τη Ροτόντα και, τέλος, του Σπηλαιού της εύρεσης του Τιμίου Σταυρού με το παρεκκλήσιο της Αγίας Ελένης, είναι αρκετά σύνθετη και θα πρέπει να απασχόλησε έντονα τους αρχιτέκτονες του συγκροτήματος. Ιδιαίτερα η σχέση του Σπηλαιού της εύρεσης και της Βασιλικής πρέπει να οδήγησε σε μια τολμηρή λύση: το επίπεδο της Βασιλικής να υψωθεί σημαντικά από το επίπεδο της κεντρικής λεωφόρου και αντίστοιχα από τη δυτική πλευρά της, όπου βρισκόταν το δεύτερο αίθριο, μεταξύ αυτής και του Τάφου. Τόσο το μεγάλο σε έκταση κλιμακοστάσιο, όπως απεικονίζεται στον χάρτη της Μαδηβάς, όσο και οι σωζόμενοι τοίχοι θεμελίωσης της Βασιλικής στην ανατολική πλευρά του βράχου του Γολγοθά, υποδεικνύουν ότι το δάπεδο της Βασιλικής έπρεπε να είναι σε σημαντικό ύψος επάνω από το επίπεδο της κεντρικής λεωφόρου. Η λύση αυτή επέτρεπε την άνετη πρόσβαση στο βαθύτερο τμήμα της εύρεσης του Τιμίου Σταυρού, το οποίο ασφαλώς θα αποτελούσε χώρο προσκυνήματος και επομένως χρειαζόταν ανάλογη διαμόρφωση του χώρου κάτω από το δάπεδο της Βασιλικής.

Αν οι μετρήσεις και οι υποθέσεις αντιστοιχούν στην πραγματικότητα της εποχής, τότε έχουμε ένα αρχιτεκτονικό σύνολο όπου ο όγκος της Βασιλικής δέσποζε κυριαρχικά - καθώς η Ροτόντα ακόμη δεν υπήρχε-, ενώ τόσο το σημείο της Σταυρώσεως όσο και της Ταφής υποτάσσονταν. Ο Γολγοθάς βρισκόταν σε μια θέση τουλάχιστον έκκεντρη στη νοτιοδυτική της γωνία, σαν να συνιστούσε δευτερεύον στοιχείο της όλης σύνθεσης. Πράγματι, από την πρώτη Κωνσταντινεία φάση φαίνεται ότι, αρχιτεκτονικά τουλάχιστον, η προσοχή επικεντρώθηκε στο σημείο του ευρεθέντος χριστιανικού συμβόλου, του Σταυρού, επάνω στο οποίο θα υψωθεί το μνημειώδες αρχιτεκτόνημα του όλου ως αφιέρωμα του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Συνιστούσε έμπρακτη έκφραση ευγνωμοσύνης για τη νίκη του εναντίον του Μαξεντίου (312) και του Λικινίου (324) («εν τούτω (τω Σταυρώ) νίκα»).

Ο Γολγοθάς, πάντως, παρέμεινε και αργότερα, σε μέγεθος ή μεγαλοπρέπεια, η *architettura minima* του όλου συγκροτήματος. Το γεγονός αυτό ίσως δεν είναι άσχετο με το επίθετο που τον συνοδεύει μέχρι σήμερα, «φρικτός». Ένας «φρικτός τόπος» δεν είναι δυνατόν να εξαίρεται αρχιτεκτονικά ή καλλιτεχνικά. Παρέμεινε, έτσι, κορυφαίο προσκύνημα μέσα στον Άγιο Χώρο του Πάθους, αλλά στη γωνία και χωρίς ένταξη στους κύριους άξονες του όλου αρχιτεκτονικού συγκροτήματος σε όλες τις οικοδομικές του φάσεις.



Το Ιερό Κουβούκλιο. Νεκρικός θάλαμος. Δεξιά ο Τάφος του Χριστού (Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 45)



Ροτόντα Προσκήμιου Ιερού Κουβούκλιου με την είσοδο στον Τάφο (Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 45)

Ως προς τη μορφή του χώρου της Αναστάσεως (Ροτόντας) στην πρώτη αυτή οικοδομική φάση, πρέπει να σημειωθεί ότι η Ροτόντα -το κυκλικό περίβλημα γύρω από τον Τάφο- δεν αναφέρεται από τον Ευσέβιο (337 μ.Χ.), τον ανώνυμο προσκυνητή των Βορδιγάλλων (333 μ.Χ.) ή τον Κύριλλο (348 μ.Χ.) που περιγράφουν αυτή τη φάση. Αυτό σημαίνει ότι δεν πρέπει να είναι σύγχρονη, αλλά μεταγενέστερη από την Κωνσταντινεία Βασιλική (εγκαινιάσθηκε τον Σεπτέμβριο του 335 μ.Χ., ίσως την ημέρα του Σταυρού (14/9)).

Η πρώτη μνεία για τη Ροτόντα φαίνεται ότι γίνεται στο «Οδοιπορικό» της Εγερίας (384 μ.Χ.), η οποία ομιλεί για τις εισόδους και τις εξόδους κατά τη διάρκεια των τελετών στον χώρο της Αναστάσεως. Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι το δεύτερο σε όγκο και μνημειακότητα αρχιτεκτόνημα της πρώτης οικοδομικής φάσης πρέπει να οικοδομήθηκε μετά τον θάνατο του Μεγάλου Κωνσταντίνου (337 μ.Χ.) και πριν από το «Οδοιπορικό» της Εγερίας (384 μ.Χ.). Μια ακόμη αρχιτεκτονική ένδειξη αυτής της ύστερης ανέγερσης της Ροτόντας είναι και η παράλληλη, όχι όμως ταυτόσημη, αξονική τους σχέση.

Το Ιερό Συγκρότημα συμπλήρωναν το Βαπτιστήριο και τα βοηθητικά κτίσματα για τις αναγκαίες πρακτικές χρήσεις της λειτουργίας του. Η χωροθέτησή του απασχόλησε τους ερευνητές, χωρίς ωστόσο να υπάρχουν ακριβείς πληροφορίες για την αναντίρρητη θέση του. Η πιθανότητα να βρισκόταν στη νότια πλευρά του συγκροτήματος όπως και οι κινστέρες, αναγκαίες για τη λειτουργία του, ίσως είναι η ισχυρότερη. Βέβαια, πολλά άλλα σημεία και χώροι, που είτε αναφέρονται στις πηγές, είτε αποκαλύφθηκαν με έρευνες και ανασκαφές, δεν μπορούν να αναγνωρισθούν ή να εντοπισθούν, με βεβαιότητα ή ακρίβεια, σε ένα αρχιτεκτονικό σύνολο με συνεχή ζωή, καταστροφές και φθορές ή αλλαγές κατόχων επί δεκαετίες αιώνων.



Το Ιερό Κουβούκλιο. Ο Τάφος του Χριστού (Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 46)



Το Ιερό Κουβούκλιο. Η είσοδος. (Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 46)

Οι έρευνες, κυρίως αρχαιολογικές, συμφωνούν επίσης με την έλλειψη γραπτών ειδήσεων για την αρχιτεκτονική διαμόρφωση του Γολγοθά και οδηγούν στο συμπέρασμα ότι αυτό το Προσκύνημα δέχθηκε κτίσμα στην επόμενη οικοδομική φάση του 7ου αιώνα, μετά την επιδρομή των Περσών και τις νέες εργασίες οι οποίες πραγματοποιήθηκαν από τον ηγούμενο και κατόπιν πατριάρχη Μόδεστο.

Στους αιώνες που θα ακολουθήσουν, ο μνημονικός τόπος του Γολγοθά και του Τάφου του Χριστού θα αποτελέσει το πεδίο στο οποίο, μέσα από την αρχιτεκτονική, θα καταγραφεί η πολλαπλότητα και η απόκλιση από τον αρχικό δογματικό άξονα της θρησκείας του Ναζωραίου.

Το «πίστευε και μη ερέυνα» υπήρξε μια αναγκαιότητα των πρώτων χριστιανικών χρόνων, όταν οι αιρέσεις και οι αντιπαραθέσεις του ελληνικού και του ιουδαϊκού κοσμοθεωρητικού πνεύματος είχαν φθάσει σε πρωτοφανή ακρότητα. Η εσωτερική, όμως, αναγκαιότητα της σκέψης για ερωτήματα και έρευνα δημιούργησε την ίδια εποχή το «ε-ρευνάτε τας γραφάς». Ο Ναός της Αναστάσεως είναι ένα μοναδικό τοπογραφικό σημείο όπου συνυπάρχει η αναζήτηση ταύτισης ενός ιστορικού γεγονότος -ας την ονομάσουμε

αρχαιολογική έρευνα- με την ανάγκη της πίστης. Στην πίστη η κινητήρια δύναμη είναι το συναίσθημα και όχι ο ορθολογισμός. Ωστόσο, αντικειμενική οντότητα δεν υπάρξει σε ερωτήματα όπου συμπλέκονται λογική και συναίσθημα. Ένας ερευνητής της βιβλικής αρχαιολογίας χρήσιμο θα ήταν να αφήνει, ως ουδέτερος τρίτος, τα πράγματα - ευρήματα - μαρτυρίες να φωτίζουν το γεγονός, κρατώντας τις οριστικές ερμηνείες για ευθετότερο χρόνο, στην περίπτωση που μια μονοσήμαντη θέση δημιουργεί ασυμφωνία μαρτυρίας και ευρήματος.

Σε ό,τι αφορά την αποκατάσταση της μορφής του Γολγοθά ως λατομείου και όχι ως λόφου, η νέα θεώρηση δεν αναιρεί το συμβολικό και υπαρξιακό του περιεχόμενο, ως του καθολικού τύπου (βυθίσματος) του θανάτου, του ευρισκόμενου πλησιέστερα στον Κάτω Κόσμο, από όπου θα μπορούσε να προέλθει η Άνοδος, η Ανάσταση.



Αριστερά: ο Μέγας Κωνσταντίνος στην Α' Οικουμενική Σύνοδο στη Νίκαια. Μικρογραφία. Δεξιά: προτομή-αντίγραφο του Μ. Κωνσταντίνου, που βρίσκεται στο Κάστρο του Μπαρταίου στην Αλβανία (Πηγή: Περιοδικό Corpus, τεύχος 60, άρθρο «Ο Πανίερος ΝΑΟΣ της ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα», Γ.Π. Λάββας Ακαδημαϊκός Αρχαιολόγος - Αρχιτέκτονας, σελίδα 47)

#### **ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**

(1) C. Katsimbini: "The uncovering of the eastern side of the hill of Calvary and its base. New lay out of the area of the Canons Refectory by the Greek Orthodox Patriarchate", Liber Annus 27,1977, pp. 197-208.

(2) Gerhard Kroll: AUF DEN SPUREN JESU, 10η έκδοση, Stuttgart 1988.

(3) K. Καλοκύρης: ΤΟ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΘΕΜΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΦΩΤΟΣ, University Studio Press, 1999.

(4) V. Corbo: IL SANTO SEPOLCRO DI GERUSALEMME, STUDIUM BIBLICUM FRANCISCANUM, 3 τόμοι, Jerusalem 1981.

(5) Dan Bahat: CARTA 'S HISTORICAL ATLAS OF JERUSALEM, Jerusalem α.χ.

(6) C. Schick: "Weitere Ausgrabungen auf dem russischen platz" ZDPV12, 1889, pp. 10-8.

(7) P. Walker: "HOLY CITY, HOLY PLACES?", CHRISTIAN ATTITUDES TO JERUSALEM AND TO HOLY LAND IN THE FOURTH CENTURY (Oxford Early Christian Studies), Oxford 1990.

(8) E. Joan Taylor: "Golgotha: A reconsideration of the evidence for the sites of Jesus' Crucifixion and Burial", New Testament Studies 44, 1988, pp. 180-203.

(9) J. Wilkinson: "The Tomb of Christ. An Outline of its Structural History", Levant 4, 1972, s. 83-97.

(10) J. Wilkinson: "EGERIA'S TRAVELS TO THE HOLY LAND", Warminster 1981.

(11) G. Lavas-Th. Mitropoulos: "Golgothas Jerusalem. Die Aufdeckung der Kewzigungs stelle Christi", Πρακτικά του 12<sup>ου</sup> Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, Bonn 1991. Εκδ. Munster, 1995, τ. II, σσ. 964-8.

(12) G.P. Lavas: "The Rock of Calvary. Uncovering Christ's Crucifixion Site", στο: The Real and Ideal Jerusalem in Jewish, Christian and Islamic Art. Studies in honor of Bezalel Narkiss on the Occasion of his Seventieth Birth day (=Jewish Art 23/24, 1997/98, Jerusalem 1998, pp. 147-50).

(13) J. Kruger: DIE GRABESKIRCHE ZU JERUSALEM , GESCHICHTE - GESTALT - BEDEUTUNG - SCHNELL + STEINER, REGENSBURG 2000.

Σημείωση: 1. Το «Μαρτύριον» χρησιμοποιείται με διττή σημασία, ως ο τόπος τέλεσης τον θείον Πάθους και ως μαρτυρία του χώρου εύρεσης τον Ζωοδότου Σταυρού.